

הרב ישראל מאיר מענדלאוויטש
ברוקלין

"גזירה היא מלפני": דרשות בענין הקאנטאניסטים

מתוך כתביו של הנאון רבי דוד מנאוהארדאק וצ"ל מח"ס גליא מסכת

מבוא לגזירת הקאנטאניסטים

מבין כל הגזירות שנגזרו על ידי הקיסר ניקאלאי הראשון בולטת במיוחד "גזירת הקאנטאניסטים" שיצאה מן הכלל, אם כי גזירת הקאנטאניסטים אינה כי אם סעיף "מחוקי הרעקורטין" שמטרתה היתה לקחת מהיהודים, כמו מכל הדתות שונות, אנשי חיל לצבא הרוסי, הרי שסעיף זה נגע בכבת עינה של כלל ישראל; וגלל כך הגזירה הכללית נקראת על שם הפרט "הקאנטאניסטים". שונה היא גזירה זו מכל הגזירות, ולא בכדי זעזעה גזירה זו את כלל ישראל, ואם כל הגזירות רישומם ניכר לעולם ונכתבו בדיו שחור, הרי שגזירה זו אף כי כמעט שלא נכתב עליה, הרי נחרתה היא בדם אדום ונחקקה בלב עם ישראל.¹

גזירה זו שיצאה לפועל בג' אלול שנת תקפ"ח (ולמספרם 26 אוגוסט שנת 1827),² כוונתה היתה לכאורה לבטל מה שעורר קנאת יתר עמי הארץ על היהודים הנפטרים

* יהא מאמר זה לע"נ חמותי מרת הינדא צירל בת ר' בנימין חיים הלוי — אשת הרה"ג ר' נחום מאיר גערמאן שליט"א.

** "גזירה היא מלפני": ציטוט זה הוא דברי בעל גליא מסכת בדרשתו הראשונה שאמר לאחר יציאת הגזירה לפועל, ומשקפת את דעתו כי ראה בגזירה זו כנחתמה בדם וכגזירה שאין להשיבה. כותרת זו משקפת גם את היעד העיקרי של מאמר זה, והוא להביא לידיעת הקורא תגובת גדולי ישראל, ובמיוחד דעת הגאון בעל הגליא מסכת בגזירה זו. לכן לא הרחבנו את היריעה בפרטי ההיסטוריה והסתפקנו במה שנחוץ ביותר (על פרטי הגזירה עיין לקמן הערה 1, ובמ"מ המובאים שם).

¹ על גזירה זו ראה ס' זכרון יעקב (לר' יעקב הלוי ליפשיץ) חלק א מ'קאפיטל לט עד קאפיטל נב; ראה גם ב"מקור ברוך" להרב ברוך הלוי עפשטיין חלק ב פרק י; שאל גינזבורג בספרו "היסטארישע שריפטן" חלק ב; אנציקלופדיה אוצר ישראל (אייזנשטיין) ערך עבודת צבא; וראה גם אנציקלופדיה יודאיקה. מחקרים שנכתבו לאחרונה, ראה בארון, היהודי הרוסי (נ.י. 1964), ע' 37; סטניסלבסקי, ניקולאי הראשון והיהודים (פילדלפיה, 1983), ע' 34-16. כמה דקומנטים היסטוריים התפרסמו בעבודת הדקטורט של פרופסור יוחנן פעטעראווסקי-שטערן (באסטאן). ממסמכים אלו אפשר להבין נתונים מעניינים על תקופה הזאת. וראה "בתנועת המוסר" (להרב דוב כ"ץ חלק א עמוד רו) שביום שנתודע לר' ישראל סלנטר וצ"ל כי הגזירה התבטלה נהיה אצלו ליום טוב, והתרגו על תלמידיו על שלא בירכו הטוב והמטיב בשם ומלכות.

² אם כי מנעתי את עצמי מלציין ולהשתמש בדברי סופרי היסטוריה ממקורות חילונים והשכלה, מטעם כי השתמשו בסרגריה זו ובחרו לסחור בה ולנצלה כאמצעי לגנוח את אבני הקודש הלה המה הרבנים

מלשרת בצבא על ידי שמשלמים כופר נפש, אך עד מהרה התגלה כי חוק זה אינו כי אם עילה נוספת איך לרכא היהודים תחת "מסוה חסד" של הקיסר. אם כי גם בארצות אחרות כמו פולין וצרפת כפו היהודים לשרת בצבא, הרי לא ראי זה כראי זה, כי בעוד שבארצות אחרות התצמצם השירות הצבאי לזמן קצר ורק ללימוד תכסיסי הצבא, הרי תחת ממשלת ניקולאי התארכה זמן עבודת הצבא למשך כ"ה שנים. מלבד מה שהיהודי היה זקוק לעמוד מפני נגישת ורדיפת שרי הצבא, חוקי הצבא הכלליים והנועדים לשמור על זכותו של האיש צבא לא היו קיימים כלל בנוגע ליהודים, אדרבא הפליאו את היהודים לרעה, ובעוד אשר בני דתות אחרות נקראו לצבא מבני י"ח עד כ"א פעם אחת לשתי שנים, וגם אז רק שבעה חיילים מכל אלף נפשות, הרי שמבני ישראל נלקחו עשרה חיילים מכל אלף נפשות מבני י"ח עד כ"ה, ולפעמים כשנחסר מסכום הנפשות שהקציבו לא השגיתו כלל על מגין השנים וחטפו גם איש בעל משפחה. כמו כן לא השגיתו אם ראויים הם לשרת ולמלאות במשימת הצבא, די היה שהיהודי לא היה חולה ולא בעל מום המעורר גועל נפש וכבר היה מוכשר לצבא. ואם לא די בזה הרי שהקש ששבר את גב הגמל היתה מה שהקיסר הסכים ליקח "ברוב חסדו" גם ילדים בני שתים עשרה לחנכם בתור "קאנטאניסטים" עד גיל שמונה עשרה,³ אך אותן השנים (מבן י"ב עד י"ח) לא נמנו תוך מספר שנות העבודה שהם כ"ה שנה, זאת אומרת כי ילדי בני ישראל הנחטפים נותקו מסביבתם ומשפחתם ומעם ישראל למשך ל"א שנים.

תחת "חסד" זה היה כוונה זדונית ומוסתרת לנתק את הילדים מחיק אמונתם ולהעבירם על הדת, ואכן מהצעד הראשון נרדפו הילדים ונאנסו להמיר את דתם. שרי הצבא התייחסו אל הילדים היהודים ביחס אכזרי, הם נשלחו למקומות רחוקים בהם לא נמצאים יהודים,

הכלי קודש, ולהסית על ידי זה את ההמון עם לעבור על דת התורה ולפתותם לדרך ההשכלה, ולתלות קולר בצאוור הרבנים כאילו הם היו האשמים בדבר זה, עם כל זה מצאתי לנכון לציין פרט אחד מדברי סופר אחר מעט צרי, ומה גם שלא נטה כדרך שאר סופרים לשבש העובדות ולהשתמש בטרגדיה זו כבמה לנגוח את היהדות החרדית, והוא דברי הסופר יעקב צוזמיר בספרו בעקבי הדור (הוצאת עוגן על יד ההסתדרות העברית באמריקה שנת 1957) שמציין כי יום ביטול הגזירה בכ"ט שנים אחרי זה על ידי "אלכסנדר השני" גם כן נתקיימה באותו יום וחודש למספרם 26 לאוגוסט, ומה גדלו מחשבות אדונינו, ומי פתי יבין זאת, והס מלומר כי מקרה הוא. תודתי נתונה לידידי הר"ר צבי הירש דאוידאוויטש שהעמידני על זה, ועזרני רבות בכתיבת מאמר זה.

ועיין לקמן בדרוש ד' (לראש השנה שנת תקפ"ח) כמה שמעורר שעל כן נתגלגל הדבר שהקיסר חתם על הגזירה בסוף השנה בשבת פרשת כי תבא, כי גזירה זה בוודאי נחתם עליה בראש השנה בשנה שעברה, רק שהיה מסור אצל מלאך רחמים והיה תלוי ועומד כל השנה כולה מיום אל יום אולי נשוכה אל ה' יעו"ש, ועיין ביעב"ץ על דברי הש"ס (ע"ז דף נה ע"א) כי יסורין בשעה שמשגרין אותן על האדם משיעין אותן שלא תלכו אלא ביום פלוני ולא תצאו אלא ביום פלוני ובשעה פלונית, שמפרש כוונת דברי הש"ס כי אף שכבר נגזרה הגזירה בראש השנה אין להם רשות להקדים היסורים מיד בשעת הגזירה.

3 "קאנטאניסטים" פירושה ילדי אנשי הצבא שאומצו על ידי הממשלה, והתחנכו בבתי ספר מיוחדים שנוסדו על פי הסדר דאז לאנשי הצבא, שמה ילמדו אותם כתב ולשון ואומנות, ועל ידי זה תרוויח הממשלה שיתחנכו בעלי כשרון הרבה בצבא.

ונאסר להם להחליף מכתבים עם הוריהם וקרוביהם, ועד שהגיע הגדוד למקום הנועד היו מספר הילדים פוחת והולך, רובם מתו מאין אונים לשאת ולסבול העינוים הקשים. ופחד חייהם החדשים, ומהם גם ששלחו יד בנפשם ואיבדו את עצמם לדעת ה", כדי שלא יאלצו להמיר דתם.⁴ דרך עברם עד המקום הנועד בו היו אמורים להתחנך היו הילדים היהודים נפרדים מהנוצרים כדי להשפילם ולדכאם, אך בעמדם לנוח ולפוש באחת העיירות העמידו אותם דווקא בבתי הנוצרים שבעיר ולא בבתי היהודים, ותחת למוסרם לבתי ספר מסרו אותם לאכרים לרעות חזירים וכדומה, ואלה שמלאו את דרישת השרים נכנעו לעזוב את דת היהדות ולהשתמד עברו תיכף ממצב אינקוויזיציוני למצב זכותי.

תגובת הקהילות ופעולות ה"כאפערס"

ראשי הקהילה ופרנסי העדה נקלעו למצב נבוכך בימי צרה האלו. קשה היה למלאות אחרי פקודת הממשלה, ומצד אחד הם היו מחויבים לזה והיו ערכים להעמיד מכסת הנפשות בעת הגיע זמן תרומת הצבא. וכאן קרה החמור שבכולם — מנהיגי הציבור שעוד לא התנסו בגזירה אכזרית כזאת להבחין בין דם לדם ולדון דיני נפשות, לא ראו פתרון הגיוני כדי שעל כל פנים תרומת הנפשות יהיו על פי יושר והגזירה לא תשמש לרועץ בין היהודים עצמם, כיון שכן משכו ידיהם מההתערבות בעניני הציבור והענין נמסר "להחוטפים" (כאפערס). החוטפים היו בדרך כלל אנשים מתחתית המדרגה אשר אטמו אונם משמוע צעקות ההורים, ומכרו את נפשם ונשמתם בעד בצע כסף ונטלו על שכמם להעמיד מכסת הנפשות הנדרש בהגיע זמן תרומת הצבא.⁵ ראשי הקהילה ועשירי

⁴ בספר אסיפת דברי חכמים (להרה"ח ר' חיים ירוחם מסנאטין, גרפס מונקאטש תרס"ו, ד"צ י-ם תשס"א, דף מח) מביא כי פעם אחת שמע הרה"ק מרחין אלמנה אחת בוכה ואומרת הלואי והיה בנה מת והיתה מתנחמת, ורק שלא יהי "זעלנער", כי בחור זעלנער לא יכול להיות יהודי שומר תורה ומצוות, ואמר ע"ז הרה"ק מרחין שלוח כיון דהמע"ה באמרו (תהלים פח, יב) היסופר בקבר חסדך אמותך באברת, היינו כשיהי' גזירה רעה על ישראל "היסופר" שינחמו לתת עצמם "בקבר-חסדך" שהיה לה לחדש שיותר טוב לה שימות בנה, וזה בקבר חסדך (וכו') ומפני מה, "אמותך באברת" שמחירא שיאבר ממנו שם ישראל ח"ו ע"כ רצה שימות בנה. עדות מרגשת לכך מצויה גם תוך כנסת ישראל (עמוד 34) כי פעם אחת באו שני קנטוניסטים לפני הרה"ק מרחין ושפכו לפניו את לבם כי הם נאלצים לחלל שבתות ולאכול טרפות, והרה"ק מרחין ענה להם כי בעת ביאת גואל צדק משיחנו, במהרה בימינו אמן, תהיו אחם ההולכים בראש לפני כל הצדיקים. סיפור טראגי כעין זה הובא תוך ספר בית אבות (תולדות בית שעדליץ, גי. תשס"ב, דף מה) איך שר' משה מועליחאוו הושיב בראש השלחן לידו קאנטאניסט אחד וקירב אותו מאד מאחר שאביו לא הניחו לחזור לתוך ביתו לפי שנתפסם במאכלות אסורות בעת שהותו בצבא. בספר מגדל עוז (ערך מעשה אבותי אות קה), מציין לסיפור ששמע הצמח צדק מא' מחסידיו על מאורע כזה, שחייל א' השליך את עצמו לנהר כיון שהרגיש בנפשו שאין ביכולתו לעמוד בהעינוים שעינו אותו שימיר את דתו, לשמע שמועה זאת התרגש הצמח צדק מאד מגדל המסירות נפש של החייל וענה להחסידי "החייתני", וכשכר זה אשלם לך שאספר לך שני סיפורים ששמעתי מהרב המגיד ממזריטש.

⁵ אין ספק כי אי-פעולת רבני העיר היתה לפי דעת המרוחת של גדולי הדור, וראה בחשובת חת"ס (ליקוטים ח"ד תשובה כט) מה שכתב חלה"ק: "וע"ד עם בני ישראל הנלקחים לצבא המלחמה השתיקה

העיר מצאו את הדרך פתוחה לפניהם ושיחדו את הכאפער"ס להעלים עין מבניהם, ועניי העיר ופשוטי העם שימשו כשעיר לעזאזל בפניהם. הצעירים שהרהיבו עוז ברחו מהעיר עד תום זמן תרומת הצבא, אך לא הרבה הצליחו להימלט וכמה מהם גם נחטפו ממחבואם. רבני העיר וגדולי הדור אכן לחמו בתופעה הזאת להשתמש עם ילדי עניי העיר ויתומים כבשר תותחים ולנצלם בלי שום מוסר הגיוני מאין מושיע להם, אך הרבה לא ניתן בידם לעשות.⁶

חדשי ה"נאבאר", כפי שהיה נקרא הזמן בו הגיע הפקודה לתרום מכסת הנפשות להצבא, היו חדשי אבל כללי לרבים. באלה הירחים לא נעשו שום חתונות ולא היו שמחים בברית מילה ושבת משוש חגים. עד כדי כך נגעה הגזירה ללבם של עם ישראל כי ההנחה המרווחת היתה והיו בטוחים בזה כי זהו הגזירה האחרונה לפני ביאת משיח.

יפה מדיבורינו בזה, וגדולי ישראל ע"כ יעלימו עין והניחו להם להממונים מהקהל לעשות כראות עיניהם לפי הזמן ועת לחשות". החתם סופר גם הציע פתרון מעשי לבעיה זו, שיפילו גורל, ועל מי שיפול עליו הגורל הוא ישתול בעצמו לפטור בממון או להעמיד אחר במקומו, שהוא כעין בחירת הרע במיעוטו כיון שהלה מוכר עצמו ברצון, ובשאת נפש מתנה לחלל שבת ולאכול איסורים. (על הגורל בידי נפשות עיין מה שכתוב בספר חסידים סי' תש"א, כי אין לסמוך בידי נפשות על גורל. וראה ע"ז באריכות בשדי חמד ערך גורל). על היחס הבלתי הוגן ששרר בתוך הקהילות לכמה מהמגזרים תעיד עובדה זו, כמה מהקהילות קיבלו מתן רשות מאת הצאר להשלים את הסכום של יהודים הנדרש עם אלו שהפריעו לסדר העיר, והשתמשו בעילה זו לתפוס כמה מהמשכילים כדי להשלים את הסכום הנדרש. החתם סופר גינה את זה בחריפות, וכתב (שם) כי לאנוס אנשים בלי גורל למסרם לצבא אפילו פוזזים וריקים מחללי שבתות ומגלי עריות ע"ז נאמר וגונב נפש ומכרו, [תשובת החתם סופר מופנה אל תלמידו ר' נתן גבריאל דעסרער (בעמח"ס עין גבריאל על יו"ד ועוד כמה ספרים)], ששימש ברבנות בכמה קהילות בהונגריה, ולא עלה בידי לברר על איזה צורך נכתבה תשובה זו שמתעסק לחלוטין בבעית הקאנטוניסטים ששרר בעת ההיא ברוסיה (הרחוקה). וראה בדורשי חת"ס (ח"א דרוש ליו"כ דף ל"ג ע"ב, בהגהות שער יוסף מהגאון ר' יוסף נפתלי שטון) דברי התעוררות מה שדרש החת"ס בפרעשבורג בעת שנלכדו צעירי ישראל לאנשי צבא כי פעם אחת בא החת"ס לבית מדרשו סר חזק והיה לבו סוער בקרבו וקרא בחיל "איך האלט ניכט מעהר אויס איך מוסס מטיח דברים כלפי מעלה זיין (לא אוכל עוד להתאפק ונאלצתי להטיח דברים כלפי מעלה) מה לו לאב שהגלה את בניו ומה חסר לו וכד' ע"י"ש.

6 עד היכן הגיעו הדברים ישמש לנו סיפור חריג ויוצא מן הכלל, והוא מה שהמומר הידוע יעקב בראפמאן שר"י סיפר כי מקור שנאתו לקהל היהודים נובע, כי בהיותו רך לימים נתייחס מאביו ואמו, וכפי שהיה נהוג אז היו היתומים מועמדים טבעיים להימנות עם החטופים לשירות הצבא הרוסי לכל ימי חייהם, וכדי להינצל מחוטפי הקהל נמלט בראפמאן מעיירתו והחביא את עצמו ביער, ואם כי הציל את עצמו אולם שנאתו לקהל והרגשת אי הצדק בחטיפת יתומים דווקא נשארו נטועים בלבו עד שהובילו להתנצר. (ראה על זה בספר "מינסק עיר ואם" קורות-מעשים-אישים, ת"א תשל"ה, בעריכת דוד כהן ושלמה אבן ששון, פרק ט') וראה במבוא לשו"ת משכנות יעקב (מהדורת הרב מ. שיינברגר, י"ם תשמ"ז, עמוד 161) סיפור נורא מפעולת בעל משכנות יעקב לשחרר ילד יתום מחיק החוטפים. כמו כן ידוע פעולת הגאון בעל בית הלוי מתקופת היותו בסלוצק ואשר על כן התחילו התקיפים להתקומם כנגדו, מה שניהל בסופו של דבר להתפטרותו (ראה על זה בספר "הראשון לשושלת בריסק" להרב חיים קארלינסקי, י"ם תשמ"ד, ע' 47-48). ראה גם ב"תנועת המוסר" (להרב דוב כ"ץ חלק א' עמוד רד) סיפור מרבי ישראל סאלאנטער איך שהציל ילד יתום מידי חוטפיו.

יסופר כי פעם בעת הגזירה באו יחד לאסיפה רבני רוסיא, וכולם אמרו שעכשיו וודאי קרוב לכיאת המשיח, וזקן אחד קדוש ומקובל עמד ואמר כי הגר"א זצ"ל בספרא דצניעותא פ"ה מביא ברמז את השנה שיבא בה משיח צדקינו ורק מוסיף וכותב שמי שמבין את הסוד הוא משביע אותו שלא יגלה זאת, הוסיף אותו צדיק ואמר, כולנו מדמין שאנו ממש לפני ביאת משיח צדקינו, ולפי חשבון הגר"א יש עוד זמן רב מאד ואני חושש שכולם מצפים לכיאת משיח, וכשיראו שלא יבא תתרפה ח"ו האמונה, ועל כן לדעתי גם להגר"א מצוה לגלות, והנני בא ומגלה... ובאותו רגע ממש התעלף ונפטר לפני כל הקהל.⁷

כמו כן אפשר למצוא בתורת החסידות כמה מאמרים שנאמרו כדי לחזק את המון העם — ראה מאמרי אדמו"ר האמצעי (קונטרסים) "להבין ענין לקחת אנשי חיל מישראל ביד נכריים"⁸, מאמר שנאמר על ידו בחודש כסליו תקפ"ח שבווע לפני פטירתו, בעת יציאת הגזירה. וראה גם בספר שארית ישראל, להרה"ק מווילעדניק (שער ההתקשרות דרוש שביעי מאמר שמיני) מה שכתב לפרש מאמר חז"ל (ברכות ה' ע"ב) רב אלעזר חלש על לגביה ר' יוחנן חזיא דקא גני בבית אפל וכו' חזא דקא בכי אמר ליה על מה קא בכית אי משום תורה דלא אפשיתי שנינו אחד המרבה ואחד הממעיט, אי משום מזוני לאו כל אדם זוכה לשתי שולחנות, אי משום בני דין גרמא דעשיראה ביד וכו' שמפרש דברי הש"ס "ואי על בני" היינו שיטלו אותם לאנשי חיל, כי זה נוגע לכם וגם לי שמעבידים אותם על דעת קונם ח"ו, דין גרמא דעשיראה ביד פירש אחד מעשרה שישאר בצדקתו יוגרם על ידו קידוש השם יותר מעשרה בשלוה וכו'.⁹ מטורת חסידים מוסרת כי נשמת הילדים החטופים (הקאנטאניסטים) הם גלגולי נשמות האנוסים מספרד שלא רצו להיגלות מארצם ובחרו מרצונם להשתמד לפנים, ועל כן התגלגלו בתור הנחטפים לשרת בצבא כדי לכפר על מה שקלקלו בגלגולם הקודם, ומידה כנגד מידה התנגדו עכשיו על ההעברה על הדת.¹⁰

7 הרה"ג ר' משה שטערנבוך בשם הגאון הצדיק ר' משה שניידער זצ"ל — הובא בקובץ ישורון ד', תשרי תשנ"ט, במאמרו של הרב י.ח. לייזרזון, דף תש"כ.

8 בקשר לאמירת ה"מאמר" זה עיין עוד במגדל עוז עמוד שצ"ט שמעתיק מכת"י א' בענין זה כי בעת שאדמו"ר האמצעי אמר מאמר זה הוסיף ואמר כי שבע שנים קודם כשהיה על קבר אביו ז"ל כבר ראה קטרוג גדול על בחורי ישראל וכו'.

9 ראה גם בספר ספורי נפלאות להרה"ק מווילעדניק אות כ"ד (דפוס צילום ע"י מכון אור ישראל תשנ"ו) סיפור מופת איך שהציל בחור אחד מליטא מלהימסר להצבא על ידי שגילה לו הפגם שעבר שעל ידי זה נגזר עליו משמים להימסר להצבא.

10 כ"ק האדמו"ר מבאבוב שליט"א בשם מו"ר ר' מאטיל סלאנים זצ"ל. (תודתי נתונה לידידי בנש"ק הרב חיים ב. האלבערשטאם שהעירני על זה, והי' לי לעינים בכמה דברים). בספר אור הנר (ח"ב הנקרא אילנא דחיי, פיעטרקוב תרס"ח) כתב כי פעם אחת עשה המגיד מקאוניץ שאלת חלום מן השמים אודות האנשי צבא שיש אנשים שיצאו חנם אין כסף, ויש שמעות יועיל להם, ויש אנשים שאף מעות לא יועיל להם לפדותם, והשיבו לו מן השמים שזהו תיקון על הבריונים שהיו בזמן חורבן הבית, והיו כת א' שלא רצו לעשות מלחמה רק לעשות שלום ולהם אין צורך לשום מעות.

בשירול להעביר את רוע הגזירה התאחדו חסידים ומתנגדים יחד, והשתמשו בכל האמצעים, בדורון ובתפילה ובמלחמה. הרב ח. ד. גולבסקי מספר שהגאון רבי יצחק מוולאזין זצ"ל שלח את בן אחותו רבי יצחק זאב סאלאווייציק (אביו של בעל בית הלוי) להרה"ק מרוזין זצ"ל שישתדל באמצעות חסידי ומעריציו המקורבים להממשלה להמיר את תרומת האנשים לצבא במס כספים, ואשר הרה"ק מרוזין ענה על זה "מה בכוחי ובאפשרותי לעשות עוד יותר הלא כל מה שהיה בכוחי לעשות כבר עשיתי, הן שני מכתבים בעצם כתב ידי שלחתי אל "המומע לאה" בענין הזה ומה עלי לעשות

כי יצאו לחפשי חנם, כת ב' היו מסתפקים מה לעשות וכאשר ראו שהבריונים נתחזקו החזיקו עמהם, וכשנפלו עמדו לצד השני, להם יפעל ממון אם יתנו יפרו ואם לאו לא, וכת ג' היו הבריונים שדוקא רצו לערוך מלחמה ולהם לא יפעל הממון שום פעולה כי הם מוכרחים להשתעבד לתקן אותו החטא, עכ"ל. (הובא ג"כ בשינוי לשון קצת בספר ברכה שלימה להרה"ק מטיטשין, ערך מלחמה) בספר דברי חכמים דף יז, בשם הרה"ק מבעטשאטש זצ"ל: והטעם שבשום גלות עד עכשיו לא לקחו ריקראטין ועכשיו לוקחים, אמר כי האנשים הנלקחים עכשיו הם אותן הנשמות אשר היו מן העם ויעפילו לעלות ההרה (במדבר יד, מד) ותתגורו איש כלי מלחמתו (דברים א, מא) ועכשיו מה שנמתק על ידי סעפלענטיץ (כרטיס שחרור) כי כתיב ונוגשין צדקה, וחטאין בצדקה פרוק (ועיי"ש שמבאר גם גזירת מס הבשר ומס הנרות). כדברים האלו מובא גם בספר שני המאורות [אור שני – לקוטי דברים כתובים בכתב יד של האדמו"ר מוהר"ר ר' שמואל מקאמינקא – דפוס קאשינוב תרנ"ו] בזה"ל "ואמר עוד בלשונו הקדוש על ענין פקודת הצבא, יש לי הרהורי דברים בזה על הרב ערבי נחל ז"ל שדיבר לגנאי על בעלי הצבא ח"ו, כי לדעתי אדרכה מכריזין עליהם בשמים שנחשבים כצדיקים גמורים שטובלים בעד כללות ישראל.

ואמר עוד בלשונו הקדוש בענין זה: לדעתי אנשי הצבא הם באים לתקן חטא אנשי בריני שמסרו נפשם לצבא שלא ברשות החכמים, והסימן לזה כי כעת יש להם אמונת חכמים מאוד עכ"ל. אם כי דברים הללו נאמרו עוד לפני שנגזר גזירת הקאנטאניסטים, ונאמרו על מה שהממשלה לפעמים היתה מחייבת אנשים לשרת בצבא, אם שלא היו להם מספיק כסף לפדות נפשם או מטעם שנגזר עליהם איזה עונש, מ"מ דברים הללו משקיפים ההנחה שהיתה מקובלת בימים ההם אצל גדולי ישראל על גזירת הצבא. (ועיי"ש גם מה שמביא שם המו"ל מהרה"ק מסקווירא ז"ל דברי חיוק על ענין גזירת הצבא. אך לא על תקופת הקאנטאניסטים מופנים דיבורי הקדושים, כי אם על התקופה שלאחרי זה, בה כבר היו רק מחייבים אנשים מבוגרים לשרת בצבא.)

בקשר לגזירה זו נפוצו כמה סגולות כדי להינצל מעבודת הצבא, וכדאי לציין מה דמיון ביה בשמו של השר שלום מבעלזא שההקפדה שלא לחתוך הפיאות בסכין הוא סגולה להינצל. ראה גם ב"עשר קדושות" בהשמטות למערכה ב', להרה"ק ר' צבי הירש מוידויטשוב אות מב, סיפור נפלא איך שהרה"ק התאמץ לבטל גזירה זו, על ידי מה שנהגו בחצירו להכתיר ביום הפורים חסיד א' לשר המדינה הנותן חוקים וגזירות, וכולם נוהגים בו כבוד וכאשר יגזור כן יעמוד, ובשנה ההיא ביקש הרה"ק מאת "שר המדינה" המוכתר לבטל גזירת מס הנרות והבשר ויאות לו השר וחתם לו על זה, וכאשר ביקש ממנו להסכים גם על ביטול גזירת לקיחת אנשי חיל מישראל, התעקש השר על זה ולא רצה בשום פנים לוותר על זה, ויעמוד הרה"ק וכל חסידי לבקשו על זה ולא אבה להתרצות לבטל גזירה זו עד שהרה"ק הלך ממנו בפחי נפש, ויהי ממחרת וישאלוהו כל החסידים על מה ולמה התעקש נגד הרה"ק ולא הסכים גם על ביטול גזירה זו, וישבע לאמר חי' ה' כי אינו זוכר מאומה ממה שהיה אתמול כי היה שיכור, וכולם ראו כי מאת ה' היתה זאת לכלל יתבטל גזירה זו, ואכן גזירת מס הבשר והנרות נתבטלו בשנה ההיא, וגזירת לקיחת אנשי חיל במקומה עמדה.

יותר¹¹. כמו כן הוכרו בכל עיר ועיר על העניות ציבור¹², אך לירי מלחמה עדיין לא הגיע עד עבור כמה שנים וכפי שיסופר להלן.

¹¹ במאמריו בהמשכים ב"מסילות" (ירחון תורני לחסידי ס"ג) קובץ י"ב-י"ג תשמ"ז עמוד 30. "המומץ לאה" היתה אשה מלומדת מזרע ישראל אשר עזבה את עמה וכגדה ביהדותה וחייה בכיתו של אחד מהאלופים הגדולים מחיל הצאר ניקולאי, היא לא שנאה את עמה רק היהת בגדר מומר לחיאבון והיתה נוהגת לשלוח תמיד בחשאי כסף להרה"ק מרזין ולכמה אדמו"רים מגוע בית טשערנאביל, הרב ח. ד. שטרן בספרו גר ישראל, חלק ו' פרק "מלכות הרשעה", מאריך בנידון המחלוקת בין גדולי ליטא האם מותר להשתמש במומרים ומשומדים לצרכי הכלל שיפעילו את מיטב קשריהם עם שרי הממשלה להביא לביטול כמה מהגזירות.

אגב בהעתיקו שם הסיפור בין רבי יצחק זאב סאלאוויצ'יק להרה"ק מרזין הלך בעקבות הרב יעקב ליפשיץ (חלק ב' פרק ג') שטעה בזיהוי של בעל המעשה ביחסו סיפור זה לר' חיים מוולאזין בעוד שר' חיים מוולאזין גלב"ע ב"ד סיון תקפ"א וגזירה זו לא יצאה רק כמה שנים אח"כ בשנת תקפ"ח, ושינאות מי יבין. כבר עמד ע"ז הרב ח. קארלינסקי ב'הראשון לשושלת בריסק', ע' 47-48. כדאי לציין מה שהובא בשכחי הבעש"ט (מהדורת רובינשטיין אות קג) סיפור כי פעם אחת רצו להעמיד אנשי חיל אצל היהודים, ואמר לו הבעש"ט לר' נחמן מהורודנקא שיתפלל על זה, ור' נחמן ענה לו ע"ז גם זו לטובה, ואמר לו הבעש"ט כמה יפה שלא היית בדורו של המן שהיית אומר על הגזירה שגם זו לטובה וכו', (על סיפור זה פירש הרה"צ ממוז'ין בספרו דברי ישראל ריש פ' בשלח על פסוק ולא נח"ם אלקים, כי אל להם לצדיקים להשתמש במדת נחום איש גם זו כ"א להתפלל לה' לבטל הגזירה). בספר מאמר מרדכי (להרה"ק ר' מאטיל מסלאנים) הובא סיפור מר' דוד לובינער: שכאשר החלו להתפשט השמועות על הגזירה הנוראה על חטיפת ילדי ישראל לעבודת הצבא היתה התעוררות וחרדה גדולה, והיו בטוחים שבזדאי תתבטל הגזירה מתפילותיהם ודמעותיהם של ישראל, שהרעישו שערי שמים, ואמנם פשטה השמועה שבטלה הגזירה, והיתה תקופת רגיעה, ולאחר זמן שוב נתחדשה הגזירה, ואמר כי שמועה זו על ביטול הגזירה הפיצה הסט"א בכרי להחליש את תפילות ובקשות ישראל. בניגוד לזה היתה דעתו של הרה"ק מרזין כפי שהתבטא בענות קדשו, כשנתיים לאחר גזירה זו בשאלו לאחד מחסידיו מה אומרים העולם ע"ז? כששתק החסיד ולא השיבו, אמר לו הרה"ק מרזין. "אני יודע מה אומרים, אשר הצדיקים שבדור אשמים בזה, למה הגיחו לגזור מן השמים גזירה זו, ואני אומר, אשר כביכול מיד ה' היתה זאת כי למה העמיד צדיקים כאלו בדור (וכו'), אילו העמיד הקב"ה צדיקים ומנהיגים טובים, כודאי לא היו מניחים לגזור הגזירה בזה שהעמיד אותנו לצדיקים ומנהיגי הדור על ידי זה יצאתה הגזירה (תפארת ישראל ע' 5). ראה גם מכתבו של ר' אפרים זלמן מרגליות אל החת"ס הגרפס בירחון כרם שלמה (שנה י"ז קונטרס ט', אלול תשנ"ד) מיום ר' עש"ק חשונה תקפ"ח וזה לשונו: גם הנה ראיתי עצמי מחויב בדבר, כי בעו"ה נתחדש ברוסיא להיות ישראל עושה ח"ל, ועוד כמה פונקטין גרועים כו' המקום ירחם עליהם ולחלוחי שלחו מקהלות האלה לגלות אחון גדולי הדור וצדיקי עולם לבקש רחמים עליהם לבטל גזירות קשות ורעות האלה, ראיתי וזו לחובתי להודיע צערם לרבים, וגדולים יבקשו רחמים, ולהיות לבי כל עמי, כי גם אנחנו נתונים בצרה זו ע"י"ש.

ולפלא כי בהספדו של בעל הגליא מסכת על ר' אפרים זלמן ט"ז חשון תקפ"ט (ר' אפרים זלמן נסתלק פתאום אור ליום ב' כ"ד אב בן ס"ז שנים, וכנראה כי ידיעת פטירתו התאחרה להגיע, ראה גם בדרשות חתם סופר דרוש כ"ה אלול תקפ"ה הספד עליו, מאחר שלא שמע הידיעה מיד), רומז "חכות הצדיק הזה יגן עלינו שישים ה' שלום והשקט ויהפוך השי"ת לב מלכיות עלינו לטובה אכ"ר", מה שלא הזכיר בשום הספד אחר ויתכן כי כוונתו על גזירה זו שהיתה בעיצומה.

עצם ענין "החוטפים" הוא נושא שעוד לא נכתב על זה בשום מקום בפרטיות. כיון שנושא זה מהווה חלק חשוב ונכבד בניתוח הגזירה והשלכותיה במבט הלכתי, כדאי להעצור ולעמוד על נקודה כואבת זו. המאבק על גזירה זו לא התקיימה על בסיס התנגדות לשירות צבאי מתוך איזה מניעה הלכתית, שהרי גם בשאר מדינות בהם הונהג השירות הצבאי כמו אוסטריה וצרפת (ולאחר זמן גם בפולין), עודדו הרבנים את החיילים ואימצו את רוחם¹³ ולא ראו בגזירה זו כגזירת שמד וכצעד מן המלכות להעביר בני ישראל על הדת, כי אם כפועל יוצא מנסיבות הזמן וככל הגזירות בהם המלכות התכוונה רק להנאת עצמם ועם ישראל נתחייב להתמודד בזה כשאר נתוני המלכות¹⁴, כי גם אם אנוסים היו לעבור על דברי תורה תוך שירות הצבאי הרי אונס רחמנא פטריה.¹⁵ אמנם ידוע הוא איך שבחורי ישראל מסרו נפשם ועזבו את משפחתם ועיר מגוריהם וברחו מחוץ לגבולות המדינה,¹⁶ וכמה מהם אף הטילו מום בעצמם כדי שלא להיות ראויים לשרת בצבא,¹⁷ בחששם כי יפריעו להם שמה מלשמור התורה ומצוותיה בצבא, אך לא משורת הדין עשו כן כי אם מידת חסידות היתה בהם.

וכאן חל השינוי בין ארץ רוסיא לשאר הארצות, גדולי הדור ומאורי החסידות ראו בגזירה זה ובנתיבותיה ובפרט ענין לקיחת נערי בני ישראל בגיל רך לתרומת הצבא, כעוד תכסיס מאת הצאר ניקולאי להעביר בני ישראל על הדת, וכדין גזירת שמד שעליה מחוייבים להיהרג ולמסור נפשם על זה, וכי אין לשותף פעולה עם הממשלה בזה, וכמו שכתב הרמב"ם (פ"ה מהל' יסודי התורה). ואשר על כן ראו המשתפי פעולה כאחראים

13 ידוע כי הגאון בעל נודע ביהודה ליווה בזמנו את החיילים עד מחוץ לעיר ודרש לפניהם דברי חיזוק וברכם בברכת כהנים (נאומו של הגו"ב מובא בספר חיי ומפעלי גדולי פראג, ומשם לקונטרס מופת הדור להרב י. קאמעהאר פרק יא). כמו כן בעל פתח הבית הדפיס ספר דרשות בשם גינת ביתן (ווארשא תר"ע) בו כמה דרשות שדרש בענין זה. וראה שם בדרוש ו' בדרוש זכרון על החיילים שנפלו בעת המלחמה עם הצרפתים ובתוכם היו כמה יהודים, כי ראוי להצטער אף על השונאים שנהרגו, ויתכן מאד שכוונתו היא על שלפעמים קרה שיהודים נלחמו כנגד יהודים.

14 עיין בגמרא סנהדרין דף עד: רמב"ם פ"ה יסודי התורה הלכה ב', ובי"ד סימן קנז — וראה עוד ערך דינא דמלכותא דינא באנצפלקודיה התלמודית. עיין עוד בשו"ת חת"ס (לקיטס ח"ו סי' כט) כי חוב זה מוטל על כאו"א שאין לו אשה ובנים אך לא על בן תורה שאפילו לא פטרום המלכות בפירוש מכל מקום פטורים מדין תורה וכו'. ומסיים שם "וכבר כמה פעמים כשנתתי אטעסט (שבועה בכתב) לבני מדינת פיה"ם ומצהרי"ן שהם לומדים ויצליחו לנהוג ציבור ונפטרו מלהעמיד עצמם לצבא, וא"כ כל הנוגע בהם נגוע בכבת עין".

15 כדברים האלה ראה להלן בכתב יד בדרשת שנת חקפ"ח.

16 המלבי"ם בפרקי זכרונותיו, שפורסמו בעיתון "הלבנון" המחודש, בפאריס, בהמשכים בשנת תרכ"ה, ח"ל: אין עיר בגאליציען ובפולין אשר ברוסיה, מעיר מבצר עד כופר פרוז, אשר לא הפליטה פליטה וחשלה מבריחה אל עיר מקלט הלזו (בוקרשט) אשר בגבעה. יש החישו להם מפלט למו מן עבודת הצבא, יש מחרב שר הטבחים, או מאויק שר בית הסוהר ברחו.

17 ש. גינבורג בספרו "היסטארישע שריפטן" כותב כי תחת ממשלת הצאר לא הועיל כלל אם מי שהוא הטיל מום בעצמו כדי להינצל מן השירות הצבאי, כי מלבד מה שהיו לוקחים אותו לצבא, היו מענישים את משפחתו ליקח מהם עוד רעקורט להצבא.

על הפעולה שהינה שמד ממש. וכאן נתקיימה גם האמצעי השלישי של חז"ל "למלחמה", המלחמה לא התקיימה במונח מלחמה ממש נגד המלכות, כי אם באופן ביצועי בכמה פעולות, דוגמת לחטוף בחזרה את ילדי בני ישראל החטופים מאת גדודי הצבא, לפעמים על ידי מתנת יד בנחיתת שוחר, וכשלא עלתה בידם בדרך זה השתמשו גם עם פעולות עוז, ואכן תוך כמה קהילות ישראל התחילו בעצמם לקיים על פי פסקם של גדולי הדור גם מלחמה ממש, לבער קוצים מן הכרם, הן המה החוטפים שעליהם הוציאו דין מוסרים שמורידים ולא מעלים.¹⁸

כת"י דרשות בענין גזירת הקאנטאניסטים

בכת"י הגמצא בספריה הציבורית בניו יארק¹⁹ נמצאות כמה דרשות שנאמרו בעקבות גזירת הקאנטאניסטים. לפי כמה השוואות מדרשות אלו עם דרשותיו הנדפסים של הר"ר דוד מנאווארדאק זצ"ל בעל מחבר ספר "גליא מסכת" (ראה עליו להלן) נתברר כי אכן

18 בראש הלוחמים עמד האדמו"ר בעל הצמח צדק, שהרעיש מאוד על גזירה זו ושלח שליח מיוחד בשנת תקצ"ד אל הקהילות בפלכי מאהליב וויטעבסק לבער את החוטפים (כאפער"ס) מעדת ישראל, ואשר על כן נקרא בקץ שנת תר"ג לאסיפה בפעטערבורג, (ראה על זה במקורות והערות לאגרות קודש — אדמו"ר הצמח צדק) שם אמר המאמר "מחיתי כעב פשעך", (ראה על זה בארוכה בספר התולדות בעריכת הרב א. ח. גליצנשטיין, הוצאת קה"ת חשמי"ו) והמאמר המפורסם "שמע ישראל" (הובא באור התורה פר' ואחחנן), ועיין עוד באגרות אדמו"ר הצמח צדק מכתב יא מה שהשתדל לשחרר מן המאסר אחד מחסידי שנתפש בעסקו לפדות את הקאנטאניסטים. על היחס לחוטפים ישמש לנו הסיפור מה שהעלה הרב ישראל יעקבסון ע"ה בזכרונותיו על רבני שארינגאוו ב"דער אידישער היים" (ר' ישראל יעקבסון ז"ל היה מוקני חסידי חב"ד בארה"ב, ואת זכרונותיו כתב על פי ציווי מיוחד מהאדמו"ר מהרי"ץ, ועל פיה נערך ספר "תולדות חב"ד בארה"ב" — את זכרונותיו על רבני העיר שארינגאוו נדפסו לאחרונה על ידי בניו בספר מיוחד). מספר שהיה נוכח בעת שבחזר אחד התייעץ עם רב העיר ר' דוד צבי הירש חן ז"ל על שידוך, ועל שאלת הרב על טיב משפחתו נתברר כי הנו הוא מהפסולים לבוא בקהל, הבחור נתבהל ופרץ בכ"י, בחדר נכח שם מלכוד ר' ישראל הנ"ל גם ראש החברה קדישא של העיר שבצעירותו היה מהחוטפים, הלה בדאותו כי צערו של הבחור הנ"ל נוגע ללבו של הרב, ניסה להרגיע את הרב לפי רוחו, בהתמהו על מה שהרב לוקח את זה ברצינות, הרי הוא ממזר ואין להשגיח עליו, לשמע דברים כאלו התפרץ הרב כנגדו וענהו על זה שתוק — אני אגיד לך מי קדוש ממי. "זוי שטיל כיועל דיר באלד זאגן ווער איז הייליגער פון וועס". ויסופר כי פעם אחת באו שני יהודים שהשכירו את עצמם לחטוף בני ישראל אל הצמח צדק לדין תורה לרין בריני ממונות בדבר השכר שקיבלו מהממשלה עבור שחטפו ילדי ישראל להשירות הצבאי. החוטפים אמרו אל הצמח צדק כי רוצים הם שיפסק להם על פי דין ולא על פי פשרה, פתח להם הצמח צדק את החומש ואמר להם "רוצים אתם בדין"? וקראו להם הפסוק (שמות כא טז) וגונב נפש ומכרו מות יומת (רשימות דברים חלק ג' עמוד קל"ז, ועי"ש שמסיים כי שני החוטפים הללו אכן לא הוציאו שנתם). גם על האדמו"ר מרוזין נטפלו על ידי מעשה שאירע בשני מוסרים שנהרגו בעיר אושץ על שמסרו לשלטונות בשנת תקצ"ב על הנעלמים מלשרת בצבא, ועל ידי זה נתגלגל העלילה עליו כי הנו מורד במלכות.

19 תרתי נתנה להספן מר מ. טרעס ותשוואת חן חן לו.

בעל גליא מסכת הוא קחבר כתב היד. הכתב יד מכיל קי"ב עמודים, חסר הדפים הראשונים ומתחיל באמצע דרוש המשמש כפתיחה להדרוש שלאחריה, ונראה שנאמרה בתור הספר. לאחר זה כמה דרשות שדרש בענין הקאנטאניסטים (שעל תוכנה נעמוד בפני עצמה להלן) ובתוכם הספר על איש אחד שנפטר בשנת תקצ"ב, וכמו כן הספר שנאמר על אשתו שנפטרה יום שבת החל ב"ג אב,²⁰ דרוש לשבת תשובה שנת תק"ץ²¹ ותשובה בענין עור התפילין, פלפול בענין אי הכנסה הוא אב או תולדה והנפקא מיניה שיש בין אב לתולדה מאת ר' משה הלוי הורוויץ (הוא ניהו בנו אב"ד קארעליץ), קונטרס בן כ"ד עמודים לברר שאין להתפלל תפילת מעריב קודם פלג המנחה (כנראה גם כן מאת בנו ר' משה) וחידושים על מסכת ב"ק ושבת ועל משניות סדר טהרות. סגנון הכת"י שונה מהבא ברפוס, לפעמים בא בארוכה עם תוספות נופך ולפעמים בקצרה, במאמרנו זה העתקנו את לשון הכתב יד כמו שהוא, ובמקום שחסר והיה צורך להרחיב הדיבור הבאנו מלשון הרפוס והכנסתיה בעיגולים מרובעים, בבחינת בא זה ולמד על זה.

הכת"י מכיל בתוכו ארבע דרשות שנאמרו בענין זה: הדרשות לא נכתבו כפי סדר אמירתם כן בעוד שהראשונה נאמרה בתאריך "אשרך וטוב לך" שזה עולה תקצ"ד, ודרשה השלישי בשנת תקצ"ב, הרי דרשה הרביעי נאמרה בשנת תקפ"ח מיד לאחר שנגזרה הגזירה, ודרשה השנייה נאמרה בחנוכה שנת תקפ"ח מיד אחרי שהגזירה יצאה לפועל,²² והיות שדרשות אלו נאמרו בצל הקורות ותחת רושם הגזירה הן מפליאות ביותר, ומלבד מה שמוסר פרטים רבים על הגזירה עצמה משקפת גם ההרגשים ששרר אז תוך הקהילות. חלק מהדרשות מופיע בספרו, אך מובן מאיליו כי תחת אימת הצענוז נשתנה הרבה מסגנון הדברים, והושמט כל מה שנאמר בענין הקאנטאניסטים.

אימת הצענוז כבר נראה בתחילת ספרו בה הוא מתנצל כי אין כוונתו לפסוק בעניני חושן משפט ודיני ממונות, וזה לשונו: כי כל דינים המסתעפים בענינים האלו לא נהגו אך בעת שהיו יושבים על אדמתם או בזמן שניתן להם רשות מהמלכים לדון על פי דיני הגמרא אך בזמנינו זה בטלו דינים הללו כי על פי חוקי המלוכה והמדינה ישפוטו ואין להרהר אחרי משפטי המדינה ואין לזוז מהם וכו'.²³ בספרית הסעמינאר בניו יארק נמצא כתב יד איזה דפים מתשובותיו, (חלק אהע"ז סימן יד בד"ה ולי נראה דמהתם

20 ואכן בספרו דף גא מביא שאשתו הראשונה נפטרה ביום שבת י"ג אב שנת תקצ"א ודן לענין לישא אשה תוך ג' רגלים.

21 הובא גם כן בספרו חלק הדרוש דף ט' אך באריכות יותר ותוספת נופך.

22 כנראה שמפחד הממשלה ומוסרים התחיל לכתוב מאמצע המחברת כדי שלא ייגלה את תוכן הדרשות מיד לעין הרואה.

23 בספר עירין קדישין (ליקוטים) הובא כי הרה"ק מרחין אמר כי גזירת הצענוז באה על ידי שלומדים שלא בכוונת הלב, והתורה היא כגוף בלא חיות ונשמה, ע"כ יכולה הסט"א לשלוט בהם ח"ו. על הצענוז בעניני חושן משפט ראה בירחון אור ישראל כסליו תשס"ב, קובץ כט ע' ט', במבוא למאמר "תשובה אבודה מכ"ק אדמו"ר ר' שניאור זלמן מליאדי". מעניין לציין כי גם בספר "באר יצחק" של הגאון ר' יצחק אלחנן ממלא מקום רבינו בעל גליא מסכתא שנדפסה בשנת תרי"ט בעת שהותו ברבנות נאוארדאק, לא נמצא בו כי אם תשובה אחת הדנה בדיני חושן משפט.